



ԲԱՐՈՅՈՒՆ, ՈՒՍՈՒՄՆԿՈՒՆ, ԱՐՈՒՆԵՍԳԻՏՆԿՈՒՆ

ԺԳ. ՅԱՐԻ 1899

Տարեկան 10 ֆր. ոսկի — 4 յր.:
Վերամուտայ՝ 6 ֆր. ոսկի — 2 յր. 60 Կ.:
Մեկ թիւ կ'ստո՛ւն 1 ֆր. — 50 Կ.:

ԹԻՒ 2, ՓԵՏՐՈՒՄ

ՃԺ

Պ Թ Մ Ա Թ Մ Ե Ե Մ Ե Ե

Գ Ր Ա Վ Ա Ն

ԽԻԿԱՐ ԵՒ ԻՐԻ ԲՄԱՏՈՒՆԻՐՆԵՆ



Իկար հաշակում
անուն մըն է
Հայոց քով՝ Ի-
րրու իմաստուն
եւ առակաբոս
անձի, թէեւ ոչ
դր պայծառ գա-
ղափար ունե-
ցած է այս ի-
մաստոյն մա-
սին: Իւր հաշակն
այնչափ մեծ է
որ մինչեւ անգամ՝ աղբային թերթ մը՝ Հայոց համ-
բաւաւոր երգիծարան Պարսնեանէն հրատարա-
կուած՝ «Խիկար» անունը կրած է՝. պատիւ մը՝ զոր
Խիկար ուրիշ որեւէ ազգի մէջ չէ վայելած: Դեռեւ իբր
մարդու անուն բաւական գործածուած կ'երեւայ:
Այսպէս ինծի ծանօթ են՝ ի միջի պլլոյց՝ երկու
կանայք՝ «Խիկար» անուանակոչուածներ. մին

է «Խիկար» Հանգես անեանը, խմբ. Յ. Յ. Պարո-
նեան. Կ. Պոլսի (Ա—Գ տարի) 1884—9:

ԺԵ. դարու կամ ճշգիւ 1455ին, միւսը 1627ին՝. Միւս կողմանէ նաեւ իբր անական գործածուած
կը գտնենք, ընդհանրապէս «Իմաստուն» իմաստով
արդէն Շնորհաւայ քով, որ աղբիւրուն համար իւր
առակաց մէջ կը գրէ՝ «Խնւթն ծով է ու իկիւր»:²
Այս իմաստով արդէն բառարանաց մէջ մտած է
բառս, նաեւ Հիւսկման հայագիրսն ստուգաբա-
նական քերականութեան արարելենէ փոխառեալ
բառից շարքին մէջ:³ Մեր աւանդագիր բանաստեղծ-
ներուն մէջ ալ կայ «Մուրաւ Խիկար» մը, որուն
«Մարան կու գայր ծաղկըներով»⁴ 16 տուն տալոյ
հրատարակեց Կ. Կոստանեանց ժԵ. դարու ձեռա-
գիրներէ, թէեւ նոյն տալոյ ուրիշ տեղեր առհա-
տարակ անանուն է, իսկ Հ. Ալեքան Ամգայ եպիս-
կոպոսին Մկրտչի Դաղաշի կը վերագրէ՝:

է Աւաղիք տես մը «Յուցակ», էջ 425. երկրորդը
Յ. Կոստանեանց, «Յուցակ հայ. ձեռագր. Կերտեանի Գրա-
նոցի» (ՅՎ. 1898) էջ 40:

է Յեւ Մատենադարձիւք Շնորհաւայ, աղ. Վե-
նետ. 1830, էջ 562. Առաջ թ. նման խոց մը «Խնւթն եւ
Խիկար արուած էր եւն» տես մըր «Յուցակ» էջ 167:

է Տմբ. Հայկոյն. Բառ. (Ա 494) «Խիկար» որ բացի
Շնորհաւայ յիշեալ տեղէն յառա՛յ կը բերուին սա փայտ-
թիւք՝ «Խիկար եւ աղբայ» Պատմութիւն Խիկարոյ ի-
մաստոյ: Ուրիշ» — Հայագետ Փր. Միւլլերի թերթին
WZKM, VIII, 281 նկատած էր որ «Խիկար» ալ անուանու-
եւ արարելենէ փոխառեալ բառերու շարքին մէջ, ուստի եւ
Հիւսկման ալ ընդունած է իւր քերականութեան մէջ.
(Hübschmann, Arm. Gram. I, 268 եւ 516) իբր — halsär.

է Յեւ Կ. Կոստանեանց, «Հաղագիտութիւն», Բ. 5—7,
գործածելով երկու աղբարաններ՝ 1647 եւ 1695 տարիները
զրուած, յետոյ գտնելով նաեւ 1617ին գրուած աղբարանի
մը մէջ ալ («Կոր ծաղկածու», Գ. էջ 2), Ցաղիս փրկին
առաջ կը սկսի «Մուրաւ Խիկար եղար յուսով» եւն: Թերթ
են տալիս միւս հրատարակութիւնքն (տես «Բաժ» 1862,
էջ 68) Ալեքան «Եւսկման» Ա. 184, Միտնապետաց «Էնար
հայկական» էջ 378—8), որոնց մէջ Մուրաւ-Խիկար չի
յիշուիր:

Իսկարի անունն այսչափ հաշվառվելն ետքն՝ բոտ հիմաւոց ամբողջ եւս զինքը հայազնեւում փոքր միայն կը պահուին։ Դարուս կենն վերն այս պահան ալ լեցող Գարը. աղը. Այվազը վերի, ուրուն՝ Լապար եւ մի առաքալոր բանը, գրեւին՝ մէջ ամեն քաղաքներն կը հանդիպի իսկար անունը՝ իրեն նշանաւոր առաքալոր հայ ներկայացուցիչ։ Այվազը վերի ասոր պատմաւոր մենեւու համար՝ երեք էջ տեղեկութիւն կը գրէ իսկարայ վրայ Յաւաշարանին մէջ. (էջ Բ—ԺԱ.) «Իսկար Իմաստունը, կ'ըսէ, մեր ազգին մէջ գրեթէ նոյն համարուն ունի, ինչ որ ունեցեր է Յաւաշ մէջ Եսովպոսը, Արաքսոսը մէջ Լազմանը, Տաւկոսը մէջ Կարաթաթինը... Թեպէտեւ ասուածութեամբ յայտնի չէ մեզի թէ մեր իսկարը որ ժամանակի մարդ է, եւ իւր առաքալորն ու իրաւունքը գրով ալ աւանդեր է թէ ոչ։ Ընդհանրոյն անունով զըստնուած հանելուկներէն մեկուն մէջ իսկարայ անունը այս կերպով յիշուած է... Իսկարն ծով է ու իսկար... Եսով կրնայ կարծուիլ թէ իսկարը Ընդհանրէն առաջ կամ գէթ նորա ժամանակից անն էր. բայց շատ կարեւոր է որ այդ հանելուկն ալ Ընդհանրոյն օրերէն յետոյ շարադրուած լինի։ Դմանապէս հին Ոսկեփորիկի մէջ մէջ համառօտ հատուած մի կայ իրաւական խաղերու. եւ այն իրաւները՝ հանդերձ առաքալորական պատմութեամբ իսկարայ տպագրուած են Իմաստագիտական 1807ին Պոլսի տաւաշի գործարարներէն անունով գրեւորին մէջ։ Բայց այնպիսի որ այնքան միայն աշխատութեամբ անկարելի էր որ այն համաւոր ստանալը իսկարը մեր ազգին մէջ. պէտք է որ ուրիշ շատ գրաւոր եւ անգին յիշատակներ թողած լինի նա իւր իմաստասիրութեանը։ Մեզի կ'երեւի թէ մեր ազգին մեծ մասին բերանը մինչեւ յայտնաբերուի առաքալորն ու առանձնեւուն մեծ մասը իսկարայ հարաւաններն են, եւ Կարաթաթին խոնայի անունով պատմուած առաքալորն էր նոյաւ բերանը գրուած առանձնեւունն մէկ մասն ալ մեր իսկարայ իմաստայ հարաւաններն են... Եսովպոսի է որ ասեմով նաեւ գրաւոր աւելի ընդարձակ եւ ստորջ տեղեկութիւն գտնուի հին ձեռագրայ մէջ նորա աննին եւ առաքալորն վրայ։ Իսկար իմաստունը՝ ոչ թէ Ասորիստանեայց Սենեքերիմ թագաւորին ասանդապիւրն է եղբը (ինչպէս որ Պոլսեմ քաղաքին անհամ ու անծաւր պատմութեան հեղինակը հարկեր է), հապա ինչպէս մենք կը կարծենք Արքեպիսկոպ Սեդեկիմ թագաւորին օրերուն, այսինքն ասկից 850 տարիէ շափ յառաջ, Լայպստանին մէջ առանձն եղած զարգացման առաջնութեան ինչպիսիք իմաստասիր էր։»

Իսկարի «Դըր Բուլետին ետքը» կը քննար միայն պրպակն այն՝ գրաւոր եւ անգին յիշատակները

1 «Հապար եւ մի առաքալոր 1874 թու աղայինը եւ ասորին, Գ. Պոլսի, տպ. Արաման րան 129 էջ 286։ Այս գրեւորին մէջ իսկարայ մասին ըստաններուն մտադրութիւն ընել կը հրաւիրէ նաեւ Ն. Քարամանը (Verzeichnis der arm. Hss. Berlin 1888, p. 65), յայտնի որ իսկար առաքալորն աւանաւորութիւն մըն է որուն կը արուին բազմաթիւ անաններ, եւ թէ իւր մասին քննութիւն մ'ընել կարելի է։»

ձեռագրայ մէջ։ Զուր աշխատանք անշուշտ, բայց վերապէս «Իսկար» ասորագրութեամբ մէկ երկու կտոր բան կրնար գտնուիլ։ Արքէն նոյն անունը կը կրէ «Ամախուսի» գրոյցը, քանի մը առջ բան, որուն սկիզբն է «ԻՍԼԱՄԱՆՈՐԱՅ քաղաքն մէկ քարէ մարդ էր շինած եւ անունն Ամախուս, եւն։ Իր կրորդ պատմակի մը՝ զարձեւալ «Իսկար» անունաւոր աս իրաւագործ կը կրէ «Զգինին հենց խնդրէ որ զտնիւնն պանեւն»։ Անպէս ի հարկէ իսկարի հետ քարն չունին. արքէն կը գտնուին այլուր «Առաքալոր բանից» խառնակ հաւաքմանց մէջ, որ ամեն կողմէ զբոյններ եւ առաքալոր եկած թափուած են՝ նաեւ բուն Արաքսազը կից։

Միայն մէկ գիրք մը կայ, որուն հետ կայու ռէի իսկարի անունը, այն ալ միշտ Այվազը վերի այնպէս «անհամ ու անծաւր» հաշվառման է, այնուհետք «Իսրայի» կամ «Իսրայի-Իսլան» իսկարի, հանգերէն որ պատմութեամբ. գիրք մ'որ «Իսկար» իսկարի գործ չէ, այլ թարգմանութիւն արեւելեան հին եւ ասորական վեպի մը։ Անշուշտ այս պայմանով առաքալորն ու նշանաւոր վեպն եղած է իսկարայ հաշվին պատմաւոր Լայպս մէջ. Արքէն սիրուած գիրք մ'եղած է բազմաթիւ տպագրութիւններ ունեցած ըլլալով, միշտ «Պոլսի տաւաշ» պատմութեան ինչպէս նաեւ ուրիշ նոյն կարգի վեպերուն կից։ Ասորք արարներէն թարգմանուած այլաւոր ալ հարաւանի վեպերն են։ Եսովպոսի «Պոլսեմ քաղաքի» թարգմանին է «Առաքալոր վարդապետ» թարգմանած է ի թաւրիկ (այսինքն) լեզուէ ի Լայպս լեզու, Այվազը վերի է թերեւս Առաքալոր վրայ. Անեցի կամ Ընդհանրէն, որ ՈՀԱ (= 1222) թուականին նշնապէս արարներէն հայերէնի փոխարձակ է «Թաւաշա Մուլէքին կամ «Արեւիտե» երազահանը։

1 Եսովպոսն «Բուլ» 1870, էջ 253։

2 Եսովպոսն «Բուլ» 1870, էջ 283—4։

3 Ըման. ի միջի այլոց մեր մասնագիտութիւն թիւ 31 Բ (Առաք Բ), Թ. 398, թիւ. 1 = (Առաք Բ). «Եսովպոս, էջ 178, 850։ Արքէն ուսն նաեւ. Զ. Գ. Եսովպոսն «Հեռաւորութիւնը» են Բ, 283։

4 «Գիրք պատմութեան վան Պոլսեմ քաղաքին եւ Լայպսազը աղային եւ մանկան եւ պատմութիւն իսկարայ եւ Փաշա լեզու թարգմանութիւն. Գ. Պոլսի 1708. Պոլս 1731 (տես «Մասնագիտութիւն» էջ 583)։ Սակայն գիրքը յաճախ տպուած ըլլալով՝ իսկարայ իմաստագիտութիւն ալ յաճախ լոյս տեսած է. այսինքն ապ. 1807, էջ 71—106. ապ. 1834 էջ 72—105. ապ. 1850, էջ 68—102. ապ. 1881, էջ 73—105 են։ Հին տպագրութեան մէջ մէկ մասը տես «Եսովպոս էջ 996 (ապ. էջ 49—80)։

5 Ըման. մեր մասնագիտութիւն թիւ 88, Ը եւ 466. Գ. «Եսովպոս, էջ 354, 942) «Պոլս. Պոլսեմ քաղաքին զոր թարգմանու է Առաքալոր վրայ, ի Եսովպոսի լեզու է ի Լայպս լեզու», Այս վեպն մասին տես նաեւ. Զ. Գ. Եսովպոսն «Հեռաւորութիւնը» Բ, 331—7։ Այս գրքերին եւ իւր արարական բնութեան մասին աւելի տես։

6 Յետ մեր մաս. թիւ 88, Բ («Եսովպոս, էջ 344) «Վան ետքի համար... Այս երազահան գիրքը իստական խոնքին եւ ուղեւորին, նոյապ յարգան լինելով որ անուար լաւութիւն ասան... Եւ Եսովպոսի ի լինի քաղաքի մասն են ի թիւնականութեան թարգմանին ՈՀԱ (= 1222) եր' եւ անարման ՈՀԱյն արեւելք թարգմանեցի ի յարգալ լեզու։

Այսու հանգրեմ խիկարայ պատմութիւնը յետոյ մտած ըլլալու է միւս վէպերուն շարքը. հանաւարը զատ եւ հնազանդ թարգմանութիւն չի եղծնէր տարակուսիք արդէն Շնորհալոյ ծանօթն է Նիժնի միայն “Պղնձէ քաղաքին” կից բուրբուքին ռամկախս հայերէն թագաւոր ծանօթ ըլլար, կրնար անոր հետեւեալ մասին կոտորած ըլլալ. բայց այժմ երբ հայազեան կոնիքիք հնազանդ եւ ընտրեալազոյն՝ թէեւ զարեւել բաւական ազաւաղ՝ բնագիր մը ըլլա հանեց, պատճառ չկայ Շնորհալոյն “խիկարի” յիշատակութեան մասին տարակուս մ’ունենալու. Այս նոր հրատարակութիւնն է որ առիթ տուաւ մեզ խիկարայ մասին քանի մը խորք ընելու:

Խիկարի պատմութիւնը շատոնց ծանօթ էր գիտոնաց. վասն զի արաբներէն կը գտնուէ հռչակաւոր “Հազար ու մէկ գիշերներու” զրոյցաց կարգին մէջ, որ Բրեւեհից ամենէն տարածած գրքերէն է: Սովայն խիկարայ պատմութիւնը բուն “Հազար ու մէկ” զրոյցներէն չէ, ուստի եւ ոչ բուն Հէհհալու մասն էր նախարար. այլ անոր կցուած է ուրիշ շատ վէպերու հետ՝ իբր յաւելածական հաւաքում մը: Այս յաւելածական վէպերն առանձին հատորներով ալ կը գտնուին: Հատոր երկուստեանցիկ զբառան մէջ՝ որ կը պարունակէ Պատմութիւն Սորմանի, Աղ ին Շէգազար, Սինգարաղ նաւազանց, խիկար, էլ Ազմայի եւ այլ վէպեր, առիթ տուած էր Գինթսբուրգ գիտնականին եւ անոր հետեւութեամբ Բրեւեհ-Բառն արեւելա-գիտին՝ կարծելու որ “Հազար ու մէկ գիշերաց” նոր խմբագրութիւն մը գտած ըլլան: Ասոր դէմ համառօտ տեսութեան մը մէջ կը հաստատէ Լինց-

բարսկի՝ որ այս կարգի յաւելածական հատորներ բաւական տարածած են քրիստոնեայ Ասորաց լոյմ. եւ այսպիսի ձեւագրէ մըն էր՝ որ Սալեմանի հրատարակեց՝ իբրեւ լրացուցիչ մասն իւր հրատարակած “Հազար ու մէկ գիշերաց” իր անուանի “Արաբական Ջրոյցքը”, որոնց սկիզբը հրատարակուած է խիկարայ պատմութեան արաբերէն թարգմտութիւնը: Այսու հանգրեմ՝ ինչպէս նոյն հաւաքման շատ կէտերը՝ խիկարայ վէպն ալ յատկապէս մտադրութեան արժանի չէր եղած՝ գրեթէ մինչեւ մօտ ժամանակներու:

Ուշագրութիւն գրուած էր միայն այն կապը որ կը տեսնուէ խիկարայ վէպին եւ Եսէֆ-Գաֆ վէպին մէկ մասին մէջ, պարագայ մ’որուն մտադիր եղած էր արդէն տարագրութեան հայրը՝ Ասեմանի: Այս կէտին ուշագրութիւն զարեւոյցած են անկէ ետքը յատկապէս Եսէֆ-Գաֆ քննիչները, անոնք սեմական խիկարի, միւսները յունական Եսէֆ-Գաֆ տալով առաջնութիւնը, ի միջի այլոց՝ Յիւնդէլ, Կելլեր, Գաւաթը եւ ուրիշներ, զորոնք հոս մի առ մի յիշել մեր ծրագրերն դուրս է:

Խիկարայ պատմութեան վրայ աւելի ուշագրութիւն զարեւելու պատճառ եղաւ Հոֆման իւր այլուստ ալ հռչակաւոր գրութեամբն “Քաղաւաքացիներ Ասեմանի (Պարսից) վկայից տարական վկայաբանութիւններէն”, որ լայս առեալ գերմ. արեւ. եւրոպական քննիչներու հետ հրատարակութեանց մէջ 1880ին: Հոֆման յիշեալ վարքերէն եւ նըման աղբիւրներէն, վանց հիմնարկութեան զրոյցներէն եւն քաղած հետեւ է բաղմունիքն աշխարհագրական, պատմական եւ թանկագին տեղեկութիւններ Միջագետաց եւ չընկալ աշխարհաց համար, ուր կան ինչ ինչ յարգի տեղեկութիւններ

ի Հայոց բաւ եւ ի յամենան Հայոց Միւսից Սահի Գա եւնա թերեւս ըսիք այս անձն է նաւ. “Պղնձէ քաղաքի թարգմանչ Առաքելն, ինչպէս էր համարի նաւա Հ. Ղ. Եսէֆ-Գաֆ” “Հեռագրում” Բ. 331: Սակայն անկարելի չէ որ երկուստեան արեւելք ըլլան: Առաքել անուամբ այլեւս վարքեր անս մեր “Եսէֆ-Գաֆ”, էլ 1061. Երազմանի հասած մ’ալ. “Բազմ” 1848. էլ 84:

“Հազար ու մէկ գիշերաց” (Alf laila wa-laila) ընտրին հրատարակութեանց լուաղայններէն է Maximilian Habicht, Tausend und eine Nacht, Բրեւեհու 1825—39 (Հաբի. Ա.—Ը), շարունակեց՝ H. L. Fleischer, Հաբ.—Ը.—Ժ (Բրեւեհու. 1843—3): Եղիպատական ձեւագրէն չէ հրատարակեց W. H. Macnaghten (Կալիֆորնա 1839—42 Հաբ.—Ա.—Դ): Բուլգար (ուր շատ անգամ լայս տեսած է) առաջին տալագրութեան յայտն անդէ. Թարգմանեց W. Lane (Լան. Գառ, 1841 եւ յաւեալ, երեք հատոր): Գերմաններէ թարգմանութիւն մը՝ ի միջ այլոց հնագոյ յիշու շարիքի ընկալ բաղկութեան երկու գիտնաց (Բրեւեհու 1825—86. առանձին գիրք հատոր, խիկար՝ Ժ. 86 եւն), գաղմաւու G. Weil (Փարիզում, 1838—41, չորս հատոր, իբր 2000 պատկերով): Գաղգիներէն մը Եսէֆ-Գաֆ պատկերակարճ Gailand, Mille et une nuits. Պարիս, 1865—8. երկու հատոր: Վերջագոյն քննարկած հրատարակութիւն մըրում. հանգրեմ ներմուծութեամբ՝ A. Salhani յիսուս անոնք (Բեյրութ, 1890. 5 հատորի Ամբի. են ուրիշ թարգմանութիւնը. հրատարակութիւնը եւն): Հայերէն ալ “Հազար ու մէկ գիշերներ, արաբական վէպեր, թարգմանած է Յ. Բ. Տէմանեան (Ջաֆարի 1871), զոր այժմ առանձն լուծնալով՝ չենք գիտեր ինչ կարգի գրած է: Հաս թարգմանութիւններ իմամով եղած են՝ մղգնուով անհամա մասերը:

1. Ե. M. Lidzbarski, Eine angeblich neuentdeckte Recension von 1001 Nacht, ի թերթին ZDMG, 1896, p. 152: Բառէն գրութիւնը լայս տեսած էր Պարսից “Արեւելեան թերթին, մէլ (Rend-Basset, Un Mscr. der Mille et une nuits, ի թերթին Journ. As. Sôr. IX, t. VI 407ff, որուն հիմը կը կազմէր Gintsburg գրառման Լախտաւորի Ընկերութեան տեղեկարաց մէլ (Zapiski etc. VIII, 148ff.)

2. A. Salhani. “Tariff fukahât” կամ Contes arabes. Beyrouth 1890, 8° pp. VIII+98: խիկարայ պատմութիւնը կը գտնուի I, p. 1—20:

3. Հ. Assemani, Bibl. Or. II, 508 եւ III, 286: Ասեմանի տեղը կը նշանակէ պարզապէս Պատկերի արաբական ձեւագրում Ժ. 40 որ կը պարունակէ “Hicari philosophi Musulani praecepta”, երկուր տեղը՝ Եսէֆ-Գաֆի մասնագրաց ցուցակն ծանօթութեանց մէլ կը նշանակէ Վախիկար Ժ. 55 արաբական ձեւագրումը կարող “Պատմ.” խիկարայ իմաստը (Historia Hicari sapientis), տեղեկանքով որ “խիկարայ վկայ գրեթէ նոյն բաները կը պատմուին՝ ինչ որ նաւ Եսէֆ-Գաֆի վկայ եւն: 4. Եսէֆ-Գաֆի եւ խիկարայ աւելցած աղբիւրութեան մասին գրութիւնը անս Կրամբախի հանգրեմը “Բիւլգարեան Մատեմատիկական Պատմութեան” մէլ (K. Krumbacher, Geschichte der Byz. Litteratur, Միւնխեն 1897. էլ 897—8):

5. G. Hoffmann, Auszüge aus syrischen Akten persischer Märtyrer (ի հուսալեան Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes, Bd. VII, Heft 3) Leipzig 1880.

նաեւ մեզ Հայոցն համար, Հոս (էջ 182—3) խոսելով խիկարայ զբաղման մասին, որուն տարբերեան հետեւիւած էր բրիտ. Թանգարանի հասարման մէջ, յատկապէս մասնաւորէ կ'ընէ որ խիկարայ զբաղմը կապ ունի Տ-Էթիլայ գրոց հետ, ուր անուանեց լանի մը տարբերութեամբ համաստեղէ կը յիշուի խիկարայ (տար. «Սիխար») զբաղմը, երբ մահամբն Տովթիթի իւր Տուրիս որդւոյն խրատներ կու տայ եւ հետեւեալ կը յիշեցնէ (Տովթ. ԺԴ, 10.) «Որքեակի իմ, տես գու. որպէս տարաւ Ագամ Աւիւ-ուրայ (յոյն՝ Ἀγαστάρ — «Սիխար», եւ «Սիխար») որ սնոյց ընա, որպէս ի լուսայ տարու գիտ ի խաւար, որպէս շար անցոյց ընդ նա. այլ Ա. Բիւրաւոր տարեցում, եւ նմա հաստեղութեան գրեւ հաստեղութեան, եւ էջ նա փոխանակ նորա ի խաւար. եւ Մանասէ տարա զտարբերութեան, եւ տարբերութեան յուսուր մահա՝ զոր Թաղընն նմա, եւ Ագամ անկու յորդայթ եւ կորեալ, եւնո Աւիւ-կայ ճիշդ խիկարայ պատմութեան անգլեւծածն է, միայն անուանել մէջ գտնապատմութեան կայ, խիկար անգամ մը յիշուելէն ետքը՝ երկրորդ անգամ «Մանասէ, կը յորընդէ, իսկ խիկարի բնութեան «նախնա, կամ «նախնա, կը յիշուի հոս «Ագամ» (բայց սինայական յայն բնագիրը Nadab), պէտքովութիւններ՝ որոնց մասին այժմ չենիշխ պէտք եղած մեկնութիւններ կու տան Հափման կ'եղանակընէ որ խիկարայ զբաղմը գրողին ծանօթ էր Տովթիթի այ գիրքը, ուստի կ'երգով մը իր լուսաստորութեան Տովթիթի այ գրեթէ՝ անոր վրայ հիմնեալն է։ Այս կարեւոր ունեցան յետագայ ընեաց մէկ մասը, մինչդեռ ուրիշները հակառակը պնդեցին եւ կը պնդեն, որ աղեկն ունի բնական ալ կ'երեւայ, այսինքն թէ խիկարայ պատմութեան որդին գրաւոր ծանօթ էր Տովթիթի այ գրոց հեղինակին։ Այսպէս կամ այսպէս՝ «Հաղար ու մէկ գիշերաց, անբաւ խառնակութեան իմ կորուսած վէպը յանկարծ սերտ կապի մէջ մտաւ Ս. Գրոց մասնաւորութեան հետ, իբրեւ մին Հին Կտակարանի բազմութիւն Աւելե-է գրեւրան՝ անոնց շարքին մէջ իւր պատշաճ տեղը գրաւելով։

Խիկարայ պատմութեան ընդունեան նոր զարկ մ'ալ տուա հին սյուներն խմբագրութեան մը գիւտը, զոր գերմաներէն Թարգմանութեամբ ծանօթացուց եագիշ «Բիւզանդական Թերթին, մէջ 1892ին՝։ Այս սլաական խմբագրութիւնը անուրէն բնագրէ մը թարգմանած է, որ այժմ չի գտնուիր։ Այս միջոցներով կ'երաւ աղեկն լորնուիլ այն աղբորը զոր ունի մէկ կողմանէ Տովթիթի այ յիշեցը, եւսովորի համեմատական մասը, յոյն սլաական խմբագրութիւն, եւ միւս կողմանէ սեմական խմբագրութիւնը, յատկապէս արարականը (որ ասորի ձեռագրէ մըն է)։ Նոյն Թերթին մէջ յիշեալ հրատարակութեան կից՝ հրատարակեց ծանօթ գիտնականը Է. Կուն՝ այս խիկարայ մասին համաստեղ բայց հմտական յօդուած մը՝ մասնա-

նախասկան ճիշտ տեղեկութիւններով՝, խիկարայ ծագումը զբաղմը նոր ընդունեան մը. սլաական կան կարծեալն է Հափմանի՝ խիկարի զբաղմը Տովթիթի այ գրոց վրայ հիմնուած համարեալ։ Երկու տարի ետքը Բրուսայ Մայսնէրը ընդարձակ եւ ամեն մասամբ հմտագրելով ընդունեան մը հրատարակեց՝ «Հետազոտութիւնը տարբեր խիկարայ պատմութեան», գիրքը. արեւելագիտական Թերթին մէջ՝։ Այս վեց մասի բաժնուած գրութիւնը խիկարայ մասին՝ առաջին ընդարձակ եւ ամեն կողմանէ հըմ-տայեց ընդունեանն էր, ուր կը հետազոտուի նախ խիկարայ արարեանն ընագիրը. երկրորդ՝ այն ժամանակ սակաւին անտիպ՝ տարբերելը. երրորդ՝ եւսովորութեան եւ խիկարայ աղբորը. չորրորդ՝ արարեանն եւնո իւր Թարգմանութեանց՝ տարբերութիւն հետ ունեցած կապը, եւ վերջապէս հինգերորդ՝ խիկարայ զբաղմին հետեւին հին գրականութեան մէջ, յատկապէս Տովթիթի այ գրոց յիշատակութիւնը։ Մայսնէրը ընդունելով ալ որ խիկարայ զբաղմը հնագոյն է քան Տովթիթի այ գիրքը, սակայն գրաւոր վէպ մը չ'ընդունիլ այն հուշեամբ, այլ բերնի բերան պողտող զբոյց մը յԱսորիս, որ յետոյ գրի առնուեցաւ եւ այն՝ նախ յունարէն. ուստի երբեք չմտաւ Հին Կտակարանի անվտերականաց շարքին մէջ։ Եւսովորութեան համեմատական մասն ալ Տնագոյն կը համարէր քան խիկարայ պատմութեան արդի ասորի խմբագրութիւնը։

Ընդունեան մէկ երկու՝ նաեւ զիւստոր կէտերը՝ հաւանական չեւերան ուրիշ գիտնող, նախ Մայսնէրի՝ խիկարայ զբոյց տարւոյ ամենաբուն եւ օրբուն նմանութեան մասին ըսածը (էջ 182) ճշդելու պէտք տեսաւ Ա. Էթիլ զիւստակարէն։ Աւելի յառաջ գնաց վերայիշեալ Լեցարարիկ նոյն Թերթին մէջ համաստեղ յօդուածով մը՝ «Մայսնէրի վերջին եղանակութիւնըն ջնջելով՝ իւր կարծեմքն էր որ խիկարի վէպն աղեկն երբեք կը գրաւոր Տովթիթի այ հեղինակին առջեւ, հաւանականագոյն երբայեցերէն քան թէ յունարէն. յամենայն դէպս արդի ասորիները հնագոյն ընագիրն ի թէւն ոչ նախնականը։ Այս կարծեմքն է զոր իբր ուղիղ կ'ընագունի այժմ՝ Հաղարին, որուն վրայ քիչ մ'իւտըր։

Ետագայ վիճակին մէջ էր որ մեր ալ գիտաստեղութիւնն եղաւ խիկարայ հայեերէն ծանօթացընել գիտնող այն ծրագրով, որով լոյս տեսաւ Ա. Էթիլ զոսի զբոյցը՝ իբրեւ շարունակութեան վերջնոյն։ Մէկ կողմանէ երկարատեւ ուրիշ զբաղմունք, յատկապէս մեր մասնագիտարանի ձեռագրաց ցուցակագրութիւնը, միւս կողմանէ այն պարագայն որ ունէ լուսագոյն ընագրով ձեռագիր մը կը պակեւր մէջ

1 E. Kuhn, Zum weisen Akyrios, տե՛գ B. Z. I, 127—130: Հմտ. նաեւ G. Bickellի գրածը ի Թերթին Athenaeum, 1890, p. 700.

2 Bruno Meissner, Quellenuntersuchungen zur Halikargeschichte, ի Թերթին ZDMG, 1894, p. 171—87.

3 E. Windisch, Das Rätsel vom Jahre, ի Թերթին ZDMG, 1894, p. 358—7.

4 M. Lidzbarski, Zum weisen Achikar, տե՛գ ZDMG, 1894, p. 671—75.

5 Հայերէն տե՛գ «Մատ, մանր Ուսում» Ս. Էթիլ 1896, էջ 182—294.

1 V. Jagie, Der weise Akyrios, ի Թերթին «Byzantinische Zeitschrift», ed. K. Krumbacher, I (1892), p. 107—126.

(«Պղնձե քաղաքի», սպագրոսթիւնն աղաւաղ եւ նոր է) արգելք եղան ծրագրին իրադրութեան: Մեր հաւաքման մէջ ձեռագիր մը չունինք խիկարայ. այնպէս որ «Ցուցակին» մէջ կրնայինք նշանակել՝ բաց չ'էին սպագրոսթիւնն մէկ մասէն, որ թ. 424-ի ծայրը գրուած է (տես «Ցուցակ», էջ 996), միայն հայաստան Ռեմբերթի թարգմանութեան մը (թիւ 468, թղ. 53բ—62ա)՝ «Աստու խիկարին սպռ», եւն, հայերէնէ թարգմանուած՝ բայց համառօտ. (տես էջ 944.) Մասնաւորութեան բաժնին մէջ ալ նշանակած էինք զխաւոր հրատարակութիւնը մինչեւ այն տարին. (տես էջ 1097.) Այժմ այս պակասը բոլորովին լեցնուած է՝ հայերէն հնաւոյն բնագրի մը հրատարակութեամբ հայագետ Կոնիքիթի ձեռագր: Սակայն նաեւ քան առոր մասին խօսիլը՝ յիշելու ենք քանի մ'ուրիշ գործք ալ որ տակ յառա՛կ լոյս տեսան:

Վերոյիշեալ Լեցբարսկի Պերէնի մասենաւարանի մէջ ֆելիքի կամ Ցուրաքերին նոր տարերէն գաւառաբարբառով ձեռագիրներէն հնաւոյնն ու հրատարակած է ի միջի այլոց «Պատմութիւններ եւ իրգեր», կցեւով նաեւ զգրմ. թարգմանութիւն եւ բառացոյցակ: Ստեյց սկիզբը կոյ նաեւ նոյն գաւառաբարբառով խիկարայ պատմութիւնը՝ դիմացն ալ արաբերէն բնագրի, որմէ թարգմանուած է ֆելիքի լեզուաւ: Այս գործքին մասին հաշվաւոր Դեօդէքէի գրած քննադատութիւնն՝ աւելի լեզուագիտական տեսակետով է: Բուն խիկարայ պատմութեան խնդրով եւ յատկապէս Տոբիթիոյ բոց առնչութեան քննութեանը զբաղեցաւ Զէմա իւր արդէն հանդիմանօթ՝ «Անտալ Սմիւնաւորի» գրքը երկրորդ հատորին մէջ, ուր նկատած է նաեւ խիկարայ մէկ առածին եւ Աւետարանաց չար ծառային (Մատթ. Ի. Գ. 48 եւն) նոտարութեան տարբեր: Նոր կտակարանի քանի մ'ուրիշ նմանութեանց աղերսն ալ քննած է նոյն դիտասկանը՝ անգղ. թերթի մը մէջ նորերո գետնգրած մէկ յօդակածովը: Նոյն միջոցին այս իւրը գրին քննութեամբ զբաղած է նաեւ Դիլլան, որ իւր գրութեան իրրեւ նոտարանչակ հասուածն ալ հրատարակած է ուրիշ անգղ. թերթի մը մէջ: Իսկ ամբողջ գործքն անշուշտ չ'աշխարհւոյ տեսնելու: Այս միջոցներուն վերջապէս լոյս տեսաւ հասուած մ'ալ հայերէն լեզուաւ՝ «Ա. Ա. քաղաքագրու-

թեամբ», որ՝ խիկարայ եւ Վենետիկ ձեռագրին մասին համառօտ տեղեկութիւն մը տայն ետքը, կը ծանուցանէր նաեւ թէ Կոնիքիթի հրատարակելու է հայերէն բնագրին, ինչպէս թղթով ծանուցած էր հայագետը: Այս այս ծանուցուած գործքն եւ զոր այժմ առնչենք ունինք՝ լեակասար քան նախընթաց բոլոր հրատարակութիւնները: Հայագետ Կոնիքիթի բարեհաճած էր օրինակ մը խաւրճ մզը:

«Պատմութիւն խիկարայ» առորի, արաբական, հայ, եթովպական, յոյն եւ սլաւոնեան թարգմանութիւններէն, այս եւ զբքին տարողոր, որուն գործակցած են երեք հոգի, հայագետ Կոնիքիթ, Ռ. Հարրիս եւ ուսումնական ծանօթ օրիորդն Ալեքս. Սմիթ լեզուական մասնագէտ Կրեյտ հրատարակիչը, խիկարայ վեպն այնչափ բաղմնագրի ձեւերով եւ լեզուներով դատուի՝ որ դժուարաւ միակ գիտնական մ'ամբողջ առարկը գործածել եւ առանձին հրատարակել ու թարգմանել կրնայ: Ներկայ գործքին մէջ Հարրիս հոգացած է քննական ներածութիւն, առաբերել բնագրին հրատարակութիւնն ու թարգմանութիւնը: հայագետ Կոնիքիթ՝ հայերէն բնագրին ու թարգմանութիւնը, Ալեքս. լեզուական արաբական բնագրին ու թէ անոր եւ թէ սլաւոնականին թարգմանութիւնը: Գործքն բառ տոյժ՝ երեք մասն էր բաղկացոյ. նախ ընդհանր քննական ներածութիւնն մը (էջը Բ—2Ը), երկրորդ՝ անգղ. թարգմանութիւններէ՝ սլաւոնական բնագրին (նախկին զգրմ. թարգմանութիւնը, Ալեքս. էջ 1—23), հայերէնին (էջ 24—55), առաբերելին (էջ 56—84) եւ արաբերէնին (էջ 85—118): Երրորդ՝ հրատարակութիւններէ յատկութեամբ, արեւց սկիզբը գրուած է Նովոպոլսի յուսարէն համեմատական մասերը (էջ 119—124), յետոյ՝ խաւրճ եւ իմաստութիւն խիկարայ, հայերէն (էջ 125—162): Գրքին վերջին ծայրին կը սկսին սեմական բնագիրը, այսինքն արաբերէնն (էջ 1—32) եւ առաբերէր (էջ 33—74): Ամբողջ գործքը ինձմով աշխատասիրուած է, ուստի նաեւ բնագրներէն հրատարակութիւնը:

Մեզի համար կարեւոր է յատկապէս հայերէնը, զոր հոռ առաջին անգամ հրատարակուած կը գտնենք Պարթի շորս, Պոզիկան երկու, Վենետիկ մէկ եւ Էմբրանի մէկ ձեռագրին համեմատ, շատ տարբեր ու հնաւոյն քան «Պղնձե քաղաքի» սպագրոսթիւնը: Այսու հանգեք բառական աղաւաղ եւ բնագիրը նաեւ այս հնաւոյն ձեւին մէջ: Մենք կը յուսանք, հայերէն բնագրին որպիսութեան, անոր ու միւս բնագրաց աղբիւրին եւ բնագրական խիկարայ զուգին բովանդակութեան մասին քանի որ դիտողութիւնները ընէ հեռագրեւ: Միայն կանխեք ըսել որ կը բաղձայինք տեսնել այն խառնաման կատարումն զոր կ'ընէ «Բագմաշկայի» յիշեալ յօդակներին հեղինակը, «յարմար առթիւ» Վենետիկ «բնագրական» ձեռագրին «ամբողջական հրատարակութիւնն» ընե-

1 M. Lidabarski, Geschiedten und Lieder aus den neuaramäischen Handschriften der kgl. Bibl. zu Berlin (Beiträge zur Volks- und Völkerkunde, Bd. IV) Weimar, 1896, 8° pp. VIII+312.

2 Th. Nöldeke Ի թերթի ZDMG, 1896, p. 302 ff.

3 R. James, Apocrypha Anecdota, second series (Ի հաւաքման Textes and Studies, ed. J. Armitage Robinson, Vol. V, Nr. 1) Cambridge 1897, 8° pp. CII+174. Գործքի առաջին հատորը նոյն հաւաքման մէջ լոյս տեսած է (Textes etc. Vol. II, Nr. 3): Գործքի հրատարակութիւնն ուր խիկարայ մասին խօսուած է, չունիք այժմ առնան, ինչպէս նաեւ յաջորդ կրկին յօդակածներն:

4 Ցեւ «Guardian» 1898, Febr. 2, p. 163.

5 E. J. Dillon Ի թերթի Contemporary Review, 1898, March.

6 Ցեւ «Բւլ.» 1898, էջ 488—492.

7 «The Story of Ahikar, from the Syriac, Arabic, Armenian, Ethiopic, Greek and Slavonic Versions, by F. C. Conybeare, J. Rendel Harris and Agnes Smith Lewis: London, 1899, 8° pp. LXXXVIII+16+374.

